

Тетяна Данільченко

ІДЕЇ РОЗУМОВОГО ВИХОВАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

*Прагнення до знань живиться тисячами невсипущих,
невтомних корінців нелегкої, але радісної, привабливої,
жаданої для дитини праці. А такою вона стає тільки тоді,
коли напруження сил невіддільне від переживання власної гідності.*

В. О. Сухомлинський

Людина лише тоді людина, коли вона людству друг – ці слова якнайкраще підходять, коли мова йде про В. О. Сухомлинського. Його називають великим діячем освіти, якому були властиві подвижництво, повна самовіддача і благородство. Сільський учитель і оригінальний теоретик педагогіки, талановитий директор школи, автор сотень віршованих і прозаїчних мініатюр, дуже скромна і сором'язлива людина, яскравий полеміст і публіцист – такою цілісною натурою постає перед нами Василь Олександрович Сухомлинський.

Провідною ідеєю його педагогічної системи була глибока переконаність у тому, що в найскладнішій, радісно-тривожній, важкій, виснажливій і натхненній праці – створенні Людини настає період яснішого і мудрішого бачення світу, чутливішого і вимогливішого підходу до особистості вихованця.

Педагогічна система В. О. Сухомлинського була доцільна в ті часи, коли жив і працював педагог, але слід зазначити те, що вона не втратила своєї актуальності й сьогодні.

Василь Олександрович неодноразово наголошував на тому, що гармонійний і всебічний розвиток особистості неможливий без взаємодії між його основними компонентами – моральним, естетичним, розумовим, трудовим і фізичним вихованням. Усі елементи педагог детально досліджує у своїх працях у компонованій єдності, але в цій статті хотілося виокремити один із напрямів – розумове виховання. Василь Сухомлинський пише, що розумове виховання передбачає “набування знань і формування наукового світогляду, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, вироблення культури розумової праці, виховання інтересу й потреби в розумовій діяльності, у постійному збагаченні науковими знаннями, в застосуванні їх на практиці” [1, с. 206].

Найважливішим засобом розумового виховання є навчання, у процесі якого здійснюється розумовий розвиток – головна мета розумового виховання. Є багато факторів, які визначають розумове виховання, вони залежать не так від дитини, як від школи, зокрема, її духовного життя, і педагога, а саме багатства і багатогранності його душі, ерудиції, широти кругозору та культури, здатності правильно організувати розумову працю учнів на уроці, не слід також забувати про характер методів навчання і зміст навчальних програм. Нагромадження знань та розширення їх обсягу кожен учитель повинен розглядати як один із засобів розвитку пізнавальних і творчих сил учня, точніше його думок, а не як кінцеву мету процесу навчання. Отримані знання повинні виступати інструментом у подальшому пізнанні дитиною навколишнього світу. У зв'язку з цим найважливішим елементом розумового виховання стають: самостійне вивчення життєвих явищ, літературних джерел, літературно-творчі спроби, якщо говорити про вивчення гуманітарних предметів, а також продуктивна праця, дослідження й експеримент – при вивченні предметів природничого циклу.

Серцевиною розумового виховання є формування світогляду, у якому поєднуються погляди, переконання, свідомість і діяльність особистості. Усвідомлення учнями головних ідей наук, до яких належать, наприклад, матеріальність і пізнаваність світу, пізнаваність суті та причин різних суспільних явищ, можливість і закономірна необхідність перетворення навколишнього світу людиною та багато інших, і є основним критерієм формування наукового світогляду.

Процес формування світогляду тісно пов'язаний із особистим поглядом дитини на явища навколишнього світу і зачіпає всі сфери її духовного життя – мислення, почуття, волю, діяльність.

Важливого значення Василь Олександрович надавав тому, що погляди на світ повинні виявлятися не тільки в умінні пояснювати суть певних явищ, а й у практичній діяльності. Він зазначає, що в “системі розумового виховання є трудові завдання, головна мета яких – формування світогляду” [1, с. 209]. Зрозуміло, що без відображення

розумових операцій у практичній діяльності дітей, не можна сформувати науковий світогляд.

Дослідницький характер розумової праці виявляється у спостереженні, мисленні, вивченні та зіставленні, оскільки лише за цих обставин дитина знаходить істину або розуміє, що для її відкриття потрібні нові спостереження, додаткове читання чи експеримент. Та слід зазначити, що дослідницький характер важливий не лише там, де учні мають справу з наочними сторонами предметів та явищ, а й у процесі мислення, для якого діти залучають запас узагальнюючих думок про предмети і явища. Щоб істина стала для дитини чимось дорогим і близьким, замало її добути особистою працею, важливо її осмислити і пережити як радість відкриття і подолання труднощів. У цьому нам допоможе експеримент, який є засобом поєднання праці з мисленням і аналізом.

Єдність розумового виховання і світогляду, безперечно, полягає в єдності думки і праці, які доповнюють одна одну.

Процес формування наукового світогляду й оволодіння основами наук (про природу і працю, про людський організм і мислення, про суспільство і духовне життя людини, про мистецтво) багато в чому залежить і від діяльності вчителя. Не допустити байдужого ставлення учня до знань, які він здобуває – найважливіше завдання педагога. Учитель повинен уміти проникати в душу дитини, вправно керувати її мисленнєвими процесами, пізнанням навколишнього світу, трудовою діяльністю, а також організовувати процес викладання таким чином, щоб в учня виникало бажання вчитися. У наш час, на жаль, можна часто спостерігати, що учні вчать з примусу батьків чи вчителів, а не з власної волі. Не варто забувати і про власний розвиток. Педагогу необхідно дбати про постійне поповнення своїх наукових знань, оскільки вчитель, який сам не розвивається, тільки гальмує процес навчання, а він, навпаки, повинен бути центром інтелектуального життя учнівського колективу.

До важливої форми розвитку розумових інтересів належить не лише процес навчання дітей на уроках, а також їхня діяльність у позаурочний час, зокрема, відвідування науково-предметних гуртків – науково-технічного, науково-математичного, науково-біологічного тощо. Заняття в таких гуртках розширює знання учнів, оскільки учень інтелектуально заглиблюється в певну галузь науки, то й з відповідного предмета він знає значно більше, ніж вимагається шкільною програмою. Відзначаємо також, що “випередження програми – з певної галузі знань окремими учнями – необхідна умова багатого розумового життя колективу і умова розвитку задатків кожної особистості” [1, с. 245].

Важливим завданням учителя є правильність у визначенні сили, здібностей, задатків і нахилів учня, оскільки від них залежить навчання дітей одного й того самого віку. Немає нічого дивного в тому, що учні

одного класу володіють різним обсягом знань з предмета. Це досить просто пояснити: є діти, які не мають нахилу до теоретичного мислення і практичної діяльності, пов'язаних з певною наукою, тому максимум для них – оволодіння навчальною програмою з предмета, нерідко навіть з великими труднощами. Тим, кому вдається оволодіти теоретичними питаннями без труднощів, проявити свої здібності та вийти за межі програми, вчитель визначає ширше коло знань.

Варто зазначити, що не останню роль у формуванні розумових здібностей учнів відіграє спостережливість. З нею тісно пов'язані, на думку В. О. Сухомлинського, такі риси розумового розвитку: “допитливість, тобто активне ставлення до явищ навколишнього життя, прагнення пізнавати і знати; системність, тобто цілеспрямований відбір об'єктів пізнання, понять, висновків; місткість, тобто вміння зберігати в пам'яті знання й орієнтуватися в інтелектуальних багатствах; дисциплінованість, гнучкість, самостійність, критичність” [1, с. 246].

У процесі оволодіння знаннями розвиваються розумові здібності особистості. Оскільки поняття “знання” надзвичайно складне і багатогранне, то розглянемо його як постійне збереження елементарних істин, які дуже часто застосовуються на практиці, і розуміння того, що не обов'язково зберігати в пам'яті, тобто вміння знайти інформацію, яку нагромадило людство, в книжках (а на сучасному етапі розвитку ще й в Інтернеті). Кожен розуміє, що наука не стоїть на місці, а людська пам'ять має обмежені можливості, тому вчитель не може вимагати від учня, щоб він пам'ятав увесь вивчений матеріал з предмета. Головним завданням педагога є навчити учня, як і де взяти інформацію, тобто навчити його користуватися книжкою. Та варто прослідкувати, щоб діти не забували і міцно засвоїли ті знання, які повинні постійно зберігати у своїй пам'яті (особливо це стосується учнів початкової школи), оскільки вони є своєрідним фундаментом для накопичення і систематизації подальших знань. Наприклад, не навчившись нормально читати в молодших класах, учень середньої і старшої школи не зможе зосередитися на змісті матеріалу, тому що для нього буде важливішим процес читання.

Ми вже переконалися, що пам'ять відіграє важливу роль для розумового розвитку особистості, але не менш важливим є і запам'ятовування, особливо мимовільне. Цей вид запам'ятовування запобігає зубрінню – одному з найстрашніших лих процесу навчання. Мимовільне запам'ятовування вивільнює сили розуму для думки, для глибокого мисленого проникнення в суть фактів і явищ. Кожен учитель, особливо гуманітарних предметів, не допускає заучування, тому що воно сковує розумові сили дитини. Завчивши певну інформацію, учень через деякий час забуває її, тому що просто не розуміє, як наслідок – виникає прогалина в його знаннях. Запам'ятовування, яке ґрунтується на розумінні є найміцнішим, тому що чим більше учень думає над змістом, тим краще запам'ятовує його.

Найбільш ефективним прийомом, який змушує учня задуматися, дослідити широке коло фактів і явищ для вивчення певної проблеми, є постановка проблемних запитань, які сприяють розвитку допитливості, гнучкості, системності та самостійності розуму. Використовуючи цей прийом, вчитель повинен розуміти, що знання його мають бути набагато ширшими, ніж ті, які треба повідомляти учням за програмою, а все тому, що під час роздумів над питанням дитина згадує інші відомі їй факти і явища, які часто виходять за межі шкільної програми. Василь Олександрович стверджує, що створення проблемної ситуації збуджує таку рушійну силу розумової активності, як перехід від досягнутого рівня знань і розумового розвитку до нової сходинки, на яку треба піднятися під час оволодіння новими знаннями.

Гнучкість і місткість – ще дві важливі риси розумового розвитку. Основною умовою для них є така єдність умінь і знань, при якій у використанні знань виявляється своєрідний автоматизм, тобто знання переходять в уміння. Наприклад, осмисливши і вивчивши (а не зазубривши) правило, що м'який знак вживається після букв д, т, з, с, ц, л, н, які позначають м'які приголосні в кінці слова, людина буде писати грамотно, навіть забувши точне формулювання правила. Але слід зазначити, що правила потрібно вивчати поступово і підкріплювати їх прикладами, у цьому випадку період запам'ятовування буде тривалішим.

Щоб здійснювати керівництво розумовою працею учня, яка ґрунтується на оволодінні знаннями без зазубрювання, вчителю необхідно підпорядкувати свою підготовку до заняття і саму структуру уроку певним вимогам. Насамперед це повинен бути урок практичного застосування знань та їх поглиблення. З цією метою вчителю необхідно вдумливо підготуватися до вивчення теми, розподілити роботу дітей так, щоб вони час від часу поверталися до аналізу фактів і явищ – це дасть учням змогу глибше осмислити і засвоїти новий матеріал, а також повторити вивчений раніше. У процесі роботи на уроці стане помітним те, що діти з кожною новою вправою дедалі самостійніше використовують раніше набуті знання. При цьому вчителю потрібно уважно слідкувати за роботою учнів, щоб дати їм індивідуальні завдання і добитися їх розуміння й усвідомлення. Адже ніхто, крім педагога, не в змозі передбачити кількість вправ, які необхідно виконати учням на уроці. Саме педагог уважно слідкує за ходом заняття, у разі потреби корегує його, тільки він знає сили, здібності та нахили кожного учня.

Ще однією важливою умовою розумового виховання є спостереження, на основі якого розвивається здатність думати. У процесі спостереження дитина вчиться досліджувати причинно-наслідкові зв'язки, які згодом дають можливість учню оволодіти абстрактним мисленням. Василь Олександрович зазначає, що “той, хто навчився думати, спостерігаючи, вміє в думці аналізувати факти і явища, що не впливають безпосередньо на органи чуття” [1, с. 256]. Вироблення

певного стилю розумової діяльності є свідченням того, що дитина пов'язує свої думки із спостереженням, вона спрямовує їх на ті сторони явищ, які містять щось приховане, незрозуміле з першого погляду, як наслідок – перед нею розкриваються закономірності, які неможливо побачити безпосередньо, але про які можна зробити висновок на основі певних видимих предметів чи явищ. В основному на аналізі результатів спостереження базується вивчення предметів природничого циклу.

Надзвичайно важливу роль у розумовому вихованні відіграють методи навчання, структура уроку і взагалі всі інші організаційні та педагогічні елементи, які підпорядковані навчальній і виховній меті, завданням всебічного розвитку учнів. Василь Сухомлинський зазначає, що всі методи можна поділити на дві групи: методи, що забезпечують первинне сприйняття знань і вмінь учнями, зокрема, розповідь, пояснення, лекція, опис, а також методи усвідомлення, розвитку і поглиблення знань, до яких належать вправи (усні, письмові, технічні), дискусії, творчі письмові роботи та інші. Не слід забувати, що кожен метод має свої особливості залежно від специфіки предмета і змісту матеріалу. Методи навчання потрібно застосовувати творчо, оскільки саме від цього залежить успіх розумового виховання. Лише в практиці розкривається вся багатогранність теорії.

У розробленні структури уроку Василь Олександрович і його колеги виходили з таких принципів: 1) поєднання, об'єднання, злиття практичної роботи, що її виконують учні, з первинним сприйняттям знань, з їх поглибленням, розвитком, застосуванням; 2) застосування знань як найважливіший, головний шлях не тільки поглиблення, розвитку знань, а й їх виявлення, перевірки, обліку; 3) тривалість і поступовість процесу оволодіння знаннями; знання розвиваються, поглиблюються поступово і протягом тривалого часу [1, с. 274–275].

Отже, розумове виховання – один зі складників формування гармонійно розвиненої особистості; передбачає єдність теорії і практики при формуванні наукового світогляду й оволодінні знаннями; дитина в усьому повинна переконатися на власному досвіді. Цей компонент виховання вчить досліджувати причинно-наслідкові зв'язки, а також дає можливість оволодіти абстрактним мисленням. Розумове виховання учня багато в чому залежить від педагога, а точніше його культури, знань, методів, уміння організувати навчальний процес, а також структури уроку.

Список використаної літератури

1. Сухомлинський В. О. Пависька середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5-и т. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 4. – 640 с.